

TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN ÖLÇÜMÜ VE AVRUPA BİRLİĞİ ÜLKELERİYLE KARŞILAŞTIRILMASI

Hünkar GÜLER¹
Ekrem TOPARLAK²

Özet

Kayıtdışı ekonomi; vergi ve sosyal güvenlik katkılarının oluşturduğu yükler, yasal düzenlemelerin sıklığı, kamu sektörü hizmetlerinin ve yasal iktisadi faaliyetlerin oluşturduğu maliyetlerden kaynaklanmaktadır. Türk vergi sistemi dolaylı vergiler ve ücretliler üzerinden tahsil edilen gelir vergisine dayanmaktadır ve dolaylı vergiler yönünde bir vergi koridoru oluşmaktadır. Kayıtdışı ekonominin tahmini ve kontrol altında tutulması vergi politikalarının güvenilirliğini arttırmaktadır. Çalışma, 2001-2016 dönemi için Türkiye'de kayıtdışı ekonominin tahmin edilmesini ve Avrupa Birliği ülkeleriyle karşılaştırılmasını amaçlamaktadır. Türkiye'de 2001 yılında kayıtdışı ekonominin büyüklüğü yüzde 59,4 tahmin edilmekteyken, 2016 yılında yüzde 27,3 tahmin edilmektedir. 2000 yılında yüzde 24,7 tahmin edilen kayıtdışı ekonominin 2001 yılında önemli düzeyde artış göstermesi 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerinin etkileri ve sonrasında kurumsal yapının yeniden oluşturulması için yapılan düzenlemelerden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Avrupa Birliği ülkelerinin kayıtdışı ekonomi ortalaması 2003-2015 yılları arasında yüzde 22,6'dan yüzde 18,3'e gerilediği görülmektedir. 2015 yılında Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerindeki kayıtdışı ekonominin büyüklüğü karşılaştırıldığında, Türkiye'deki kayıtdışılığın boyutunun Avrupa Birliği ortalamasının çok üzerinde olduğu gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kayıtdışı Ekonomi, Ekonomik Güvenlik, MIMIC Model

Jel Sınıflandırması: O17, F52, H87.

MEASURING THE SHADOW ECONOMY IN TURKEY AND COMPARING ITS RESULTS WITH EUROPEAN UNION COUNTRIES

Abstract

Shadow economy stems from the burden of taxes and social security contributions, frequency of official regulations and expenses of public sector services and economic activities. Turkish tax system depends on indirect taxes and wage taxes, and so tax trap for indirect taxes comes to exist. Moreover, estimation and control of shadow economy support the credibility of tax policies. This paper attempts to estimate the shadow economy for Turkey between the years of 2001-2016 and compare its results with European Union countries. Whereas shadow economy is estimated 59,4 percent for Turkey in 2001, it's also estimated 27,3 percent in 2016. A surge upon shadow economy in 2001 results from economic turmoil in November 2000 and February 2001 and also some regulations done to establish a new institutional structure. Average size of shadow economy in European Union countries improves from 22,6 percent to 18,3 percent between the years of 2003-2015. Turkey's shadow economy exceeds the European Union's as we compare the shadow economy between European Union and Turkey for 2015.

Key Words: Shadow Economy, Economic Security, MIMIC Model.s

Jel Classification: O17, F52, H87.

¹ Yrd. Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, Mali İktisat A.B.D., gulerhunkar@gmail.com

² Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, Maliye Teorisi A.B.D., ekremtoparлак@gmail.com

GİRİŞ

Geçiş ekonomilerinin yapılanma sürecinde ve iktisadi kriz dönemlerinden sonra kayıtdışı ekonominin oranında artış gözlenmektedir. Bilinmeyi bilmek (knowing the unknown) gibi bir çaba olan kayıtdışı ekonomi, makroekonomik büyüklüklerin tahmininde sapmalara yol açarak, iktisat politikalarının güvenilirliğini azaltmaktadır. Kayıtdışı ekonomi vergi ve sosyal güvenlik katkılarının oluşturduğu yükler, yasal düzenlemelerin çokluğu, kamu sektörü ve yasal iktisadi faaliyetlerin maliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonomi denildiğinde -öncelikle- uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi yasadışı faaliyetler akla gelmekteken; gelişmekte olan ülkelerde, gelirin kayıt altına alınmamasından kaynaklanan kayıtdışı faaliyetler akla gelmektedir.

Türk vergi sistemi dolaylı vergilere ve ücretliler üzerinden kesilen gelir vergisine dayanmaktadır. Türk vergi sistemi içinde dolaylı vergilerin oranı 2016 yılında yüzde 67,2 iken, dolaysız vergilerin oranı yüzde 32,8'dir. Bu durum, Türk vergi sisteminin tüketimi vergilendirebilirken, özellikle geliri -servet üzerinden alınan vergilerin yüzde payının ihmal edilebilecek kadar düşük olduğu dikkate alındığında- vergilendiremediği anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, Türk vergi sistemi dolaylı vergiler noktasında üst sınıra yaklaşmakta; fakat dolaysız vergilerin tahsili noktasında -cari açık ve iktisadi büyüme kaygısıyla- isteksiz davranmaktadır. Bu durum, bir vergi koridoru (vergi tuzağı) oluşturarak vergi politikasının hareket kabiliyetini sınırlandırmaktadır. Kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınması vergi politikasının esnekliğini arttıracığı ve vergi koridoruna sıkışan Türk vergi sistemini rahatlatacağından önem taşımaktadır.

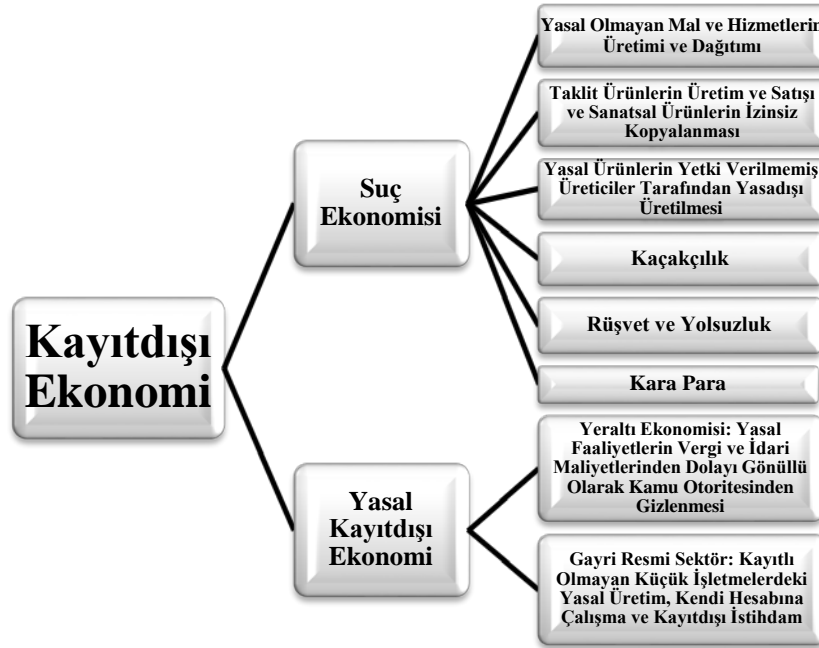
Çalışma, Türkiye'de kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü 2001-2016 yılları için tahmin etmeyi ve Avrupa Birliği (AB) ülkeleriyle bir karşılaştırma yapmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde kayıtdışı ekonominin tanımı ve kapsamı açıklanmaktadır. İkinci bölümde kayıtdışı ekonominin nedenleri üzerinde durulmakta ve üçüncü bölümde ise kayıtdışı ekonominin mali yapı üzerindeki etkisi değerlendirilmektedir. Dördüncü bölümde Türkiye'de kayıtdışı ekonomi tahmin edildikten sonra beşinci bölümde AB ülkeleriyle bir karşılaştırma yapılmaktadır. Çalışma, bulguların özetlendiği sonuç bölümüyle tamamlanmaktadır.

I. KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI VE KAPSAMI

Kayıtdışı Ekonomi alanındaki ilk çalışmalar 1940'lı yıllara kadar geriye gitmekle birlikte 1980'lerin başında uluslararası alanda tartışılmaya başlanmıştır. Schneider ve Buehn (2012: 2) kayıtdışı ekonomiyle ilgili teorik düzeydeki tartışmaların Allingham ve Sandmo (1972)'nin gelir vergisi kaçakçılığı üzerine yazdıkları makaleyle başladığını belirtmektedir. Tanzi (1983: 283) ise, 1980'lerin başından itibaren kayıtdışı ekonomiye (underground economy) olan ilginin gazete satırlarından akademik çalışmalara konu olduğunu söylemektedir. Bunun temel nedeni, kayıtdışı ekonominin milli gelir, işsizlik ve enflasyon gibi makroekonomik büyüklüklerin tahmininde sapmalara yol açarak iktisat politikasının güvenilirliğini zedelemesidir.

Prokhorov (2001: 7) kayıtdışı ekonomiyi "gözlemlenemeyen ekonomi" (unobserved economy) olarak tanımlamıştır. Schneider, Buehn ve Montenegro (2010: 3) kayıtdışı ekonomi alanında yapılan çalışmaların "bilinmeyi bilmek" (knowing the unknown) gibi bir akademik çaba olarak düşünülmesi gerektiğini söylemekte ve kayıtdışı ekonominin beş durumdan kaynaklandığını belirtmektedir: i) Gelir, tüketim ve diğer vergilerden kaçınmak, ii) sosyal güvenlik katkılarında kaçınmak, iii) yasal işgücü piyasası standartlarından (asgari ücret, çalışma süresi) kaçınmak, iv) yönetsel süreçlere uyum sağlamaktan kaçınmak, v) yasal olmayan faaliyetler (uyuşturucu ticareti, hırsızlık gibi) ve vi) öz tüketimi için yapılan hanehalkı üretimi (homemade production veya do-it-yourself activities)'dir.

Kayıtdışı ekonominin açık bir tanımının yapılamaması kapsamının genişliğinden kaynaklanmakta ve bu durum kayıtdışı ekonomiyle mücadelede devletleri zorlamaktadır. Ülkelerin siyasi, iktisadi ve sosyal yapılarındaki farklılıkların yanında gelişmişlik düzeyleri ve vergi kültürleri ülkeden ülkeye değişen kayıtdışı ekonomi tanımları ve mücadele yöntemleri ortaya çıkarmaktadır. Kayıtdışı ekonomi, aynı zamanda, gölge ekonomi (shadow economy), gizli ekonomi (hidden economy), yeraltı ekonomisi (underground economy), yasadışı ekonomi (illegal economy), kayıtdışı ekonomi (unrecorded economy) ve siyah ekonomi (black economy) olarak da adlandırılmaktadır. Dar anlamda kayıtdışı ekonomi, mal ve hizmet üretiminden doğan gelirin kayıt altına alınmasıyla, geniş anlamda kayıtdışı ekonomiyi Prokhorov (2001: 13), suç ekonomisi (yasadıışı ekonomi) ve yasal kayıtdışı ekonomi olarak aşağıda, Şekil 1’de, sınıflandırmaktadır:

Şekil 1: Kayıtdışı Ekonomi

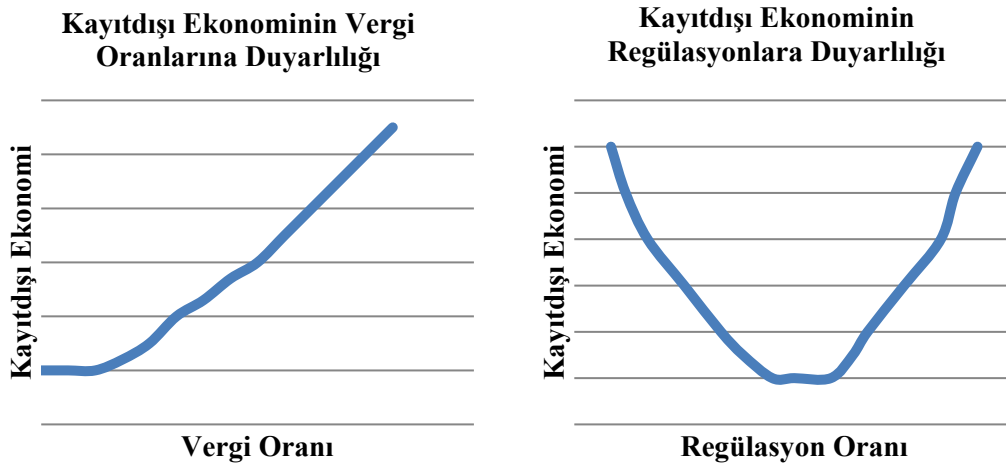
Kaynak: Prokhorov, 2001: 13.

Prokhorov (2001: 30) suç ekonomisinin iki bin yıllık bir tarihi olduğunu ve Hindistan’da kamu yönetiminde yolsuzluğun milattan önce dördüncü yüzyılda ve kalpazanlık ve madde bağımlılığıyla ilgili ilk örneğin ise milattan önce ikinci yüzyılda ortaya çıktığını göstermektedir. Prokhorov (2001: 29) uluslararası uyuşturucu piyasasının dünya ticaretinin yüzde 8-10 arasında değiştiğini belirtmektedir. Gelişmiş batı ülkelerinde kayıtdışı ekonomi denildiğinde -öncelikle- uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi yasadışı sektörler akla gelmektedir. Bunun nedeni, gelişmiş toplumlarda vergi ahlakı yerleştiğinden mükellefler gelirlerini kayıt altına almak ve geriye uyuşturucu ve silah kaçakçılığı gibi suç ekonomisinin alanına giren yasadışı faaliyetler kalmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise, genellikle, gelirin kayıt altına alınmamasından kaynaklanan kayıtdışı faaliyetler söz konusu olmaktadır. Bu nedenle, vergi muafiyet ve istisnaları gözardı edildiğinde, Türkiye’deki kayıtdışı ekonominin vergilendirilemeyen gelir, tüketim ve servetten kaynaklandığı belirtilmelidir.

II. KAYITDIŞI EKONOMİNİN NEDENLERİ

Schneider, Buehn ve Montenegro (2010: 5) kayıtdışı ekonominin nedenlerini vergi ve sosyal güvenlik katkılarının oluşturduğu yükler, yasal düzenlemelerin sıklığı, kamu sektörü hizmetleri ve yasal iktisadi faaliyetlerin oluşturduğu yükler olarak sıralamaktadır. Vergi ve sosyal güvenlik katkılarının oluşturduğu yükler, hemen hemen kayıtdışılıkla ilgili çalışmaların tamamında yer almaktadır. Vergiler, çalışma ve dinlenme tercihlerini etkilemekte ve kayıtdışı sektördeki işgücü arzını teşvik etmektedir. Vergi öncesi ve sonrası ücretler arasındaki fark (tax wedge) ne kadar büyük olursa kayıtdışı sektöre kayma o derece yoğun olmaktadır. Birçok çalışma kayıtdışı ekonomi ile vergilendirme arasında anlamlı bir ilişki bulmaktadır. İşgücü piyasası düzenlemeleri, ticari engeller (kotalar) ve yabancı işgücü piyasası sınırlamaları gibi yasal düzenlemelerin çokluğu bireylerin kayıt altına girme tercihlerini azaltmaktadır. Yasal düzenlemelerin işçiler üzerinde bir maliyet olarak kalması kayıtdışılığa geçişte önemli bir faktör olmaktadır. Kayıtdışı ekonominin büyümesi kamu gelirlerini azaltmakta ve kamusal mal ve hizmetlerin kalitesini düşürmektedir. Bu durum, kayıtlı sektör üzerindeki vergi yükünü artırırken kamusal mal ve hizmetler aynı oranda arttırılamamakta ve neticede kayıtlı sektör de kayıtdışısına geçmektedir. Geçiş ekonomilerindeki yasal düzenlemelerin sıklığı ise rüşvete, yüksek vergi oranlarına ve kayıtdışılığa yol açmaktadır.

Schneider ve Buehn (2012: 5) yukarıdaki nedenlere üç neden daha eklemektedir: Kurumların kalitesi, vergi ahlakı (tax morale) ve caydırma (deterrence)'dir. Kurumsal kalite, bir ülkedeki hukuki ve bürokratik yapının istikrarıyla ilgilidir. Yolsuzluğun yüksek olduğu bürokratik bir yapı kayıtdışılığa iterken, mülkiyet haklarını ve sözleşmeleri koruyan hukuk kuralları firmaları kayıtlı sektöre katılmaya teşvik etmektedir. Ayrıca, piyasadaki bilgi ve aktarım mekanizmasının sağlıklı çalışması ve kamusal hizmetlerin etkin sunumu firmaları yasal iktisadi faaliyetler yönünde teşvik etmektedir. Vergi mükellefleri kamu hizmetlerinin etkin sunulduğunu ve vergilerin gelir dağılımı amacına hizmet ettiğini anlarırsa vergi ahlakı iyileşmekte ve kayıtdışılık azalmaktadır. Denetim ve cezalar caydırıcı olmakla birlikte bu alandaki ampirik çalışmalar sınırlıdır ve sonuçlar net bir bilgi vermemektedir.

Şekil 2: Kayıtdışı Ekonominin Vergi Oranları ve Regülasyonlara Duyarlılığı

Kaynak: Prokhorov, 2001: 41.

Kayıtdışı ekonominin vergi oranlarına ve regülasyonlara duyarlılığı yukarıda, Şekil 2'de, gösterilmektedir. Vergi oranlarının artması kayıtdışılığı arttırırken, düzenlemeler bir noktaya kadar kayıtdışılığı azaltmakta; fakat düzenlemelerin sıklığı artıp karmaşık bir hal almaya başladığında kayıtdışılık yeniden yükselmektedir. Orta büyüklükteki veya küçük işletmelerin finansman sorunu ve pazardan pay almak istemeleri işgücü maliyetlerini düşürerek kar maksimizasyonu sağlamalarına neden olmaktadır. Bu durum, işçilerin kayıtdışı

çalıştırılmasıyla sonuçlanmaktadır. Göç ve eğitim düzeyi de kayıtdışılığa neden olmaktadır. Duruel (2017: 209), 2012 yılında Türkiye'ye gelen Suriyeli sığınmacı sayısının 14.237'den Haziran 2017'de 3 milyonu aştığını ve bunların Türkiye nüfusuna oranının ise yüzde 4'e yaklaştığını belirtmekte ve yaş grupları, cinsiyet ve eğitim itibarıyla incelendiklerinde önümüzdeki dönemde istihdam üzerinde önemli bir baskı oluşturacakları sonucuna ulaşmaktadır. Bununla birlikte, Duruel (2017: 212) iki önemli çalışmadan bahsetmektedir. Bunlardan ilki Ceritoğlu ve diğerlerinin 2017 yılında Suriyeli göçmenlerin Türk işgücü piyasası üzerindeki etkilerini ampirik olarak test eden çalışmalarıdır. Bu çalışmada, Suriyeli göçmenlerin Türk işgücü piyasası üzerinde sınırlı bir etki oluşturduğunu göstermektedir. Balkan ve Tümen'in 2016 yılında yaptıkları bir diğer çalışma ise, Suriyeli göçmenlerin kayıtlı sektöre ciddi bir etkileri olmamakla birlikte yerel kayıtdışılıkta maliyet avantajı sağlayarak rekabet oluşturdukları sonucuna varmaktadır.

III. KAYITDIŞI EKONOMİNİN MALİ YAPI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Schneider ve Williams (2013: 21) vergi yükü arttığı zaman kayıtdışı istihdamın arttığını ve vergi gelirinin düştüğünü; hükümetin vergi gelirlerini arttırmak için vergi oranlarını yükselttiğini ve bu durumun kayıtdışı ekonominin büyümesine yol açtığını belirtmektedir. Ayrıca Schneider ve Williams, doğru politikalar takip edildiğinde bu sürecin –ceteris paribus- tersine döneceğini de ifade etmektedir. Spiro (2005: 182) ise kayıtdışı ekonominin varlığı durumunda optimal vergi politikasının ne olması gerektiğini araştırmakta ve tüketim ve gelir vergilerinin bileşimlerine (tax mix) işaret etmektedir. Gelir vergileri, tüketim vergilerine göre kayıtdışı ekonomiyi daha fazla özendirir. Bu durum, tüketim vergilerinin gelir vergisine göre iki önemli üstünlüğünden kaynaklanmaktadır: Tüketim vergilerinin büyümeyi baskılamaması ve vergi toplama maliyetinin düşük olmasıdır. Tüketim vergileri içinde KDV (multi-stage tax) ve perakende satış vergileri (single-stage tax) karşılaştırıldığında, KDV'nin aşamalı yapısından dolayı vergi kaçakçılığının daha sınırlı olduğu gözlenmektedir.

Türk vergi sisteminin genel eğilimi vergilendirmenin dolaylı vergilere kayması ve dolaysız vergilerin ücretliler üzerinden kesilen gelir vergisine dayanmasıdır. Türk vergi sistemi içinde dolaylı vergilerin oranı 2016 yılında yüzde 67,2 iken, dolaysız vergilerin oranı yüzde 32,8'dir. Bu durum, Türk vergi sisteminin tüketimi vergilendirebilirken, geliri vergilendiremediği anlamına gelmektedir. Farklı bir anlatımla, Türk vergi sistemi dolaylı vergiler noktasında üst sınıra yaklaşmakta; fakat dolaysız vergileri -cari açık ve iktisadi büyüme kaygısıyla- tahsilde gönülsüz davranmaktadır. Bu durum, bir vergi koridoru (vergi tuzağı)³ oluşturarak Türk vergi sisteminin ve dolayısıyla vergi politikasının hareket kabiliyetini sınırlandırmaktadır. Ayrıca, Türkiye'de alt gelir gruplarında asgari geçim indirimi ve üst gelir gruplarında matrah farklılaştırmasıyla ayırma prensibi uygulanarak vergilendirmede adalet tesis edilmeye çalışılmaktadır.⁴

Tablo 1'de vergi türleri itibarıyla 2016 yılı inceleme sonuçları değerlendirildiğinde, gelir üzerinden alınan vergilerin matrah farkının (gelir ve kurumlar vergisi) tüketim üzerinden alınan vergilerin (KDV ve ÖTV) matrah farkından büyük olduğu; fakat gelir ve kurumlar vergisi ile ÖTV'de ortaya çıkan matrah farklarının KDV'nin matrah farkından düşük olduğu gözlenmektedir. ÖTV'de vergi kaybının sınırlı olması lüks tüketim malları üzerinden tahsil edilmesine bağlanmaktadır. 2016 yılı vergi inceleme sonuçları –sınırlı bir bilgi vermekle birlikte- kayıtdışı ekonomi yüzde 60,1 olduğunda vergi kaybının yüzde 32,8 olacağını göstermektedir.

³ Vergi koridoru veya vergi tuzağı olarak adlandırdığımız kavramı likidite tuzağı (liquidity trap) kavramından esinlenerek oluşturduk. Kavram, vergi sisteminin belirli bir noktada optimale ulaştığını ve vergilendirilen alandan daha fazla vergi tahsil etme imkanı kalmadığını ifade etmektedir. İngilizce "tax trap" olarak ifade edilen kavram ise marjinal vergi oranını arttıran ve vergi tarifesinde bir sonraki dilime taşan kişisel gelir miktarını ifade etmek için kullanılmaktadır.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hünkar Güler, "Türkiye'de Gelir Vergisinin Ücretliler Üzerinde Oluşturduğu Etkinlik Kaybının Ölçülmesi", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 2016, C.2, S.3, ss.29-59.

Tablo 1. Vergi Türleri İtibariyle 2016 Yılı İnceleme Sonuçları

Vergi Türü	İncelenen Mükellef Sayısı	Rapor Sayısı	Bildirilen Matrah	Bulunan Matrah Farkı	Tarh Edilen Vergi	Ödenen Vergi	Matrah Fark (Yüzde)	Vergi Fark (Yüzde)
Gelir Vergisi	911	1213	211484653	51160730	9880627	96604804	24.2	10.2
Kurumlar Vergisi	415	442	124741451	34354471	7990737	42969665	27.5	18.6
KDV	1216	1528	597366796	131313682	33035260	130822451	22	25.3
ÖTV	62	65	0	629371	753153	120401507	0	0.1
Bank. ve Sig. Mua. Vergisi	3	5	0	143920	7196	11067867	0	0.1
Veraset ve İntikal Vergisi	34	36	731221215	892436567	86886507	619416	122	1400.3
Damga Vergisi	28	36	264029	7911362	686776	13419310	30	5.1
Geçici Vergi	312	562	20069472	49155181	5715191	41827980	244.1	13.7
Diğerleri	3880	3871	433085402	106399344	5451384	1268741	24.6	429.7
Toplam	6861	7758	2118233018	1273504628	150406831	459001741	60.1	32.8

Kaynak: www.gib.gov.tr (GİB)

Russell (2010: 13-14) ülkelerin kayıtdışı ekonomiyle mücadelede şu yöntemleri kullandığını belirtmektedir: i. kayıtdışılık açısından risk taşıyan sanayilerde stopaj/raporlama uygulamalarının artırılması (OECD tarafından desteklenen bu politika Kanada, İsveç, İngiltere, ABD tarafından uygulanmaktadır), ii. iş hacmiyle orantısız yüksek harcamaların izlenmesi (Avusturalya), iii. büyük vergi kaçakçılarının isimlerinin yayınlanması (Kore ve İngiltere), iv. kayıtdışılık riski taşıyan sanayilerde girdi-çıktı mukayesesi şeklinde çapraz denetim yapmak (Avusturalya), v. bilinen vergi kaçakçıları için raporlama zorunluluklarını arttırmak, vi. restaurant gibi yüksek risk taşıyan hizmet sektörlerinde sertifikalı yazar kasaların zorunlu tutulması ve denetlenmesi (İsveç, Kanada, Yunanistan), vii. restaurant ve kuaför gibi kayıtdışı istihdamın yüksek olduğu alanlarda zorunlu çalışan kaydı (İsveç), viii. bildirimde bulunmayan kayıtdışılığı tescilli mükelleflere yönelik yeni cezalar getirmek (İngiltere) ve ix. denetimden geçen mükelleflerle iletişimi devam ettirmek ve ihtiyaç duymaları halinde mali ve bürokratik alanlarda yardımda bulunmak (Avusturalya).

IV. TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİNİN TAHMİNİ

Tanzi (1983: 284), araştırmacıların -zaman içerisinde- kayıtdışı ekonomiyi ölçmek için farklı yaklaşımlar geliştirdiklerini belirtmektedir. Bu yaklaşımlar; çeşitli faaliyetlerin doğrudan ölçümü, satıcı veya müşterilerle doğrudan görüşmeler yapmak, istihdam istatistiklerinden yola çıkarak kayıtdışı çalışanları tespit etmek ve milli gelirin tüketim ve gelir kalemlerini karşılaştırarak kayıtdışı ekonomiyi belirlemektir. Tanzi (1983)'nin çalışmasında kullandığı yöntem ise parasal yaklaşım (monetary approach)'tur. Parasal yaklaşım da kendi içinde i) sabit oran değişkeni (fixed-ratio variant), ii) nominal para değişkeni (currency denomination variant) ve nakit denklemi değişkeni (currency equation variant) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bunların dışında Tanzi (1983: 289), çalışmasında, para talebi denkleminin özel bir şeklini geliştirmektedir. Buna nakit talebi yaklaşımı (currency demand approach) veya gösterge yaklaşımı (indicator approach) denilmektedir. Öncesinde Cagan (1958), Henry (1975), Gutmann (1977) ve Tanzi (1980) tarafından geliştirilen yaklaşım para talebinin gelir vergisine olan duyarlılığını ölçerek kayıt altına alınamayan para miktarını tespit etmektedir. Tanzi, kayıtdışı ekonominin büyümesinin nakit paraya olan talebi arttıracığını düşünmektedir. Bununla birlikte, kayıtdışı ekonomide her zaman nakit paranın kullanıldığı iktisadi gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Bu modelin iki

önemli varsayımı kayıtdışı ekonominin yüksek vergilerin bir sonucu olarak ortaya çıktığıdır ki kayıtdışı ekonominin vergilerden kaynaklanmayan kısmını ihmal etmektedir ve kayıtdışı paranın kayıt altındaki para gibi piyasa işlemleri ve tasarruflar için kullanıldığıdır.⁵ Tanzi (1983: 290)'nin kayıtdışı ekonomiyi tahmin etmek için kullandığı temel regresyon denklemi aşağıda yer almaktadır:

$$\ln C/M_2 = \alpha_0 + \alpha_1 \ln T + \alpha_2 \ln WS/NI + \alpha_3 \ln R + \alpha_4 \ln Y + \varepsilon$$

Burada dolaşımdaki para miktarı (C)'nin M_2 'ye oranı bağımlı değişkenken; kişi başına reel gelir (Y), mevduat faiz oranı (R), ücret ve yevmiyelerin milli gelire oranı (WS/NI) ve gelir vergisi oranı (T) bağımsız değişkendir. Çetintaş ve Vergil (2003: 25) ise Tanzi'nin nakit para talebi denkleminde yola çıkarak aşağıdaki denklemi oluşturmuşlardır:

$$\ln M_T = \beta_0 + \beta_1 \ln Y + \beta_2 \ln VG + \beta_3 \ln F + \beta_4 \ln MF$$

Dolaşımdaki reel para miktarı (M_T) bağımlı değişkenken; kişi başına reel milli gelir (Y), vergi gelirlerinin GSYİH'ya oranı (VG), fiyat endeksi (F) ve yıllık nominal mevduat faiz oranı (MF) bağımsız değişkenlerdir. Burada, β_1 ve β_2 'nin beklenen katsayıları pozitif ve β_3 ve β_4 'ün beklenen katsayıları negatiftir. Çetintaş ve Vergil (2003: 25), Johansen koentegrasyon analizinden yararlanarak 1971-2000 dönemi için Türkiye'deki kayıtdışı ekonomiyi ölçmektedir. Aşağıda, **Tablo 2**'de, Çetintaş ve Vergil (2003: 28)'in Türkiye için hesapladıkları kayıtdışı ekonominin büyüklüğü yer almaktadır. Analiz sonucuna göre, 1971 yılında kayıtdışı ekonominin oranı yüzde 18,76 iken, 2000 yılında bu oran yüzde 24,73'e yükselmiştir. Dönem içerisinde en yüksek kayıtdışılık 1995 yılındaki yüzde 31,29'dur.

**Tablo 2. Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü
(Cari Fiyatlarla Milyon TL)**

Yıllar	Dolanımdaki Para	Hesaplanan Dolanımdaki Para	Sıfır Vergi Oranında Hesaplanan Dolanımdaki Para	İllegal Para	Paranın Gelir Hızı	Kayıtdışı Ekonomi	Yüzde
1971	13900	15631	6137	9494	5.8	55065	18.8
1972	15900	18623	6712	11911	5.7	67893	19.2
1973	20700	22606	8038	14568	5.4	78667	18.8
1974	26100	26821	9287	17534	5.7	99944	19.6
1975	32900	32503	11620	20883	5.7	119033	18.0
1976	42400	40907	13960	26947	5.6	150903	17.9
1977	62900	58121	19012	39109	5.2	203367	18.2
1978	94000	84802	27437	57365	5.6	321244	19.6
1979	144000	130136	42158	87978	6.3	554261	21.1
1980	218000	249481	84788	164693	6.9	1136382	21.3
1981	280000	312493	105850	206643	7.7	1591151	20.9
1982	411000	452083	149270	302813	7.4	2240816	21.8
1983	548000	561377	201472	359905	6.7	2411364	16.8
1984	736000	874596	299685	574911	8.8	5059217	22.5
1985	1011000	1166081	443203	722878	10.1	7301068	21.4
1986	1300000	1580642	588867	991775	10.1	10016928	20.4
1987	2208000	2246539	825755	1420784	8.9	12644978	16.8
1988	3424000	4096855	1484782	2612073	11.7	30561254	23.1

⁵ Çetintaş ve Vergil (2003: 20), kayıtdışı ekonomiyi ölçme yöntemlerini ayrıntılı bir şekilde anlattıkları için burada sadece Tanzi'nin ölçme yöntemi açıklanmaktadır.

1989	6833000	6317299	2380946	3936353	11.9	46842601	21.6
1990	11377600	9736808	3640120	6096688	13.0	79256944	21.0
1991	17448900	16703980	6175956	10528024	14.2	149497941	23.6
1992	30388900	28543030	10224750	18318280	14.3	261951404	22.9
1993	51645100	48636400	17160920	31475480	15.7	494165036	24.1
1994	102328400	104417800	36419510	67998290	16.9	1149171101	28.5
1995	189465200	192561200	63695960	128865240	20.2	2603077848	31.3
1996	319024000	331211100	113362400	217848700	16.7	3638073290	22.8
1997	610871000	645766600	213665700	432100900	19.3	8339547370	26.1
1998	1057863500	1238110000	396549000	841561000	21.5	18093561500	29.9
1999	1887153000	2034062000	632768900	1.401E+09	18.0	25223275800	26.8
2000	3196942000	2928518000	882328400	2.046E+09	18.8	38468364480	24.7

Kaynak: Çetintaş ve Vergil, 2003: 28.

Çetintaş ve Vergil'in yöntemi izlenerek 2001–2016 dönemi için kayıtdışı ekonominin büyüklüğü tahmin edilmektedir. Aşağıda, **Tablo 3**'te, ADF birim kök test sonuçları yer almaktadır. Test sonuçlarına göre serilerin düzeydeki durağanlıkları reddedilmekteyken, birinci derece farkta durağan oldukları görülmektedir. Bu durumda, tahmin edilen regresyon sahte bir regresyon olmamaktadır. **Tablo 4** ve **Tablo 5**'de yer alan Johansen koentegrasyon analizi sonuçları hipotezin yüzde 5 önem düzeyinde reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 3. ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF İstatistiği, Düzey	ADF İstatistiği, Fark	Durağanlık
Dolanımdaki Reel Para Miktarı (LnMt)	0.69 [0] -2.62 (0.98)	-4.15 [0] -3.23 (0.01)	I (1)
Kişi Başına Reel Milli Gelir (LnY)	-0.90 [0] -2.62 (0.77)	-4.15 [3] -3.25 (0.01)	I (1)
Vergi Gelirlerinin GSYİH'ya Oranı (LnVG)	-1.68 [2] -2.63 (0.42)	-5.39 [1] -3.24 (0.01)	I (1)
Fiyat Endeksi (LnF)	-1.97 [4] -2.64 (0.29)	-5.13 [4] -3.23 (0.01)	I (1)
Mevduat Faiz Oranı (LnMF)	-0.41 [0] -2.62 (0.89)	-5.13 [0] -3.23 (0.01)	I (1)

Not: En çok 4 gecikme seçilmiş olup gecikme düzeyi Akaike istatistiği tarafından otomatik olarak verilmiştir. Ayrıca içindekiler seçilen gecikme düzeyini gösterirken, parantez içindekiler olasılık değerlerini göstermektedir. ADF testi için kullanılan regresyon denklemlerine trend değişkeni dahildir.

Tablo 4. Johansen Koentegrasyon Analizi (İz Testi)

Koentegrasyon Koşulu	Eigenvalue	İz İstatistiği (Olabilirlik)	%5 Kritik Değer	Olasılık Değeri
Hiç	0.823025	116.2580	79.34145	0.0000
En çok 1	0.732841	72.96441	55.24578	0.0007
En çok 2	0.598287	39.96665	35.01090	0.0136
En çok 3	0.355246	17.16621	18.39771	0.0737
En çok 4	0.219454	61.94048	38.41466	0.0128

Not: Seçilen gecikme düzeyi Akaike istatistiğiyle elde edilmiştir.

Tablo 5. Johansen Koentegrasyon Analizi (Maximum Özdeğer Testi)

Koentegrasyon Koşulu	Eigenvalue	Maximum Özdeğer İstatistiği (Olabilirlik)	%5 Kritik Değer	Olasılık Değeri
Hiç	0.823025	116.2580	79.34145	0.0000
En çok 1	0.732841	72.96441	55.24578	0.0007
En çok 2	0.598287	39.96665	35.01090	0.0136
En çok 3	0.355246	17.16621	18.39771	0.0737
En çok 4	0.219454	61.94048	38.41466	0.0128

Hiç	0.823025	43.29360	37.16359	0.0088
En çok 1	0.732841	32.99776	30.81507	0.0266
En çok 2	0.598287	22.80044	24.25202	0.0768
En çok 3	0.355246	10.97216	17.14769	0.3139
En çok 4	0.219454	6.194048	3.841466	0.0128

Not: Seçilen gecikme düzeyi Akaike istatistiğiyle elde edilmiştir.

EKK yöntemiyle hesaplanan regresyon aşağıda yer almaktadır. Parantez içindekiler standart hatayı göstermekteken, araç içindekiler t-istatistiğini göstermektedir. Otokorelasyon için AR (1) kullanılmaktadır. Yıllık nominal mevduat faiz oranı istatistiksel olarak anlamlı olmamakla birlikte, model içerisinde bir bütün olarak anlamlı olabileceği düşüncesiyle modelin içine dahil edilmektedir.

$$LnM_T = 2.97 + \frac{1.12LnY}{(0.12) [-9.52]} + \frac{0.11LnVG}{(0.01) [-10.55]} + \frac{0.24LnF}{(0.02) [11.73]} + \frac{0.02LnMF}{(0.05) [0.32]}$$

Tahmin edilen regresyon sonucunda hesaplanan kayıtdışı ekonominin büyüklüğü aşağıda, **Tablo 6**'da, yer almaktadır. Kayıtdışı ekonominin boyutu 2001 yılında yüzde 59,4 tahmin edilmekle birlikte, 2016 yılında önemli bir azalmayla birlikte yüzde 27,3 olarak tahmin edilmektedir. 2000 yılında yüzde 24,7 tahmin edilen kayıtdışı ekonominin 2001 yılında önemli düzeyde artış göstermesi 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerinin etkisi ve sonrasındaki yapısal değişikliklerden kaynaklanmaktadır.

Tablo 6. Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Büyüklüğü, 2001 – 2016
(Cari Fiyatlarla Milyon TL)

Yıllar	Dolanımdaki Para	Hesaplanan Dolanımdaki Para	Sıfır Vergi Oranında Hesaplanan Dolanımdaki Para	İllegal Para	Paranın Gelir Hızı	Kayıtdışı Ekonomi	Yüzde
2001	939904850	2116734610	1558187655	558546955	25.6	14275533265	59.4
2002	1295682350	3317710671	2435715837	881994834	27.0	23857552801	68.1
2003	1782164458	4462009322	3246762324	1215246998	25.5	31011213806	68.2
2004	2579470341	5646250688	4121221635	1525029053	21.7	33051033414	59.1
2005	3531057629	6753286155	4868183998	1885102157	18.4	34644083968	53.4
2006	6498796272	8110966018	5860159636	2250806382	11.7	26266261443	34.6
2007	6976828505	9194623894	6635532472	2559091422	12.1	30927672401	36.7
2008	8026300798	10604456489	7666104660	2938351829	11.8	34798148266	36.6
2009	9329788403	10555907982	7609347678	2946560304	10.2	30083975908	31.6
2010	11520984966	12387528644	8895289923	3492238721	9.5	33306784455	30.3
2011	14590965529	15127819028	10857179101	4270639927	8.9	37982858926	29.3
2012	16125440878	16581419784	11913327029	4668092755	8.8	41014362409	28.9
2013	19873312388	18608009270	13362119443	5245889827	7.9	41371194238	26.4
2014	23669805673	21227710462	15302239238	5925471224	7.4	43763426861	25.0
2015	28824054698	24333645801	17511903033	6821742768	6.8	46212779862	23.7
2016	33734342570	32644621351	23428922572	9215698779	6.1	56008012509	27.3

Not: Paranın gelir hızı GSYİH/M1 dikkate alınarak hesaplanmıştır.

V. TÜRKİYE VE AB ÜLKELERİNDE KAYITDIŞI EKONOMİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

AB’de kayıtdışı ekonomiden kaynaklanan kayıp her yıl 3 trilyon Avro’yu bulmaktadır. AB’de, GSYİH karşısında, uzun bir dönem boyunca azalan kayıtdışı ekonomide 2009 yılında önemli bir artış gerçekleşmiştir. 2008 yılında yaşanan ekonomik kriz bu durumun temel nedenidir. Ekonomik kriz dönemlerinde işsizliğin artmasına, ele geçen gelirin azalmasına ve gelecek kaygısına bağlı olarak kayıtdışı ekonomi de artış göstermektedir. AB’de, krizin ilk yılı olan 2009’da, kayıtdışı ekonominin GSYİH’ya oranı yüzde 0,5 artmıştır (ATKearney, Visa Europe ve Schneider, 2013: 5).

AB’de kayıtdışı ekonomi üç şekilde ortaya çıkmaktadır: Vergi kaçakçılığı, rüşvet ve beyan edilmeyen işlemlerdir. Vergi kaçakçılığının en yüksek olduğu yer yüzde 39,2 ile Malta, rüşvetin en yüksek olduğu yer yüzde 1,4 ile Bulgaristan ve beyan edilmeyen işlemlerin en yüksek olduğu yer ise yüzde 1,4 ile Letonya’dır (Balladeres ve Vidovic, 2017: 30). AB’de dolaylı vergiler alanında da önemli bir vergi kaybının olduğu gözlenmektedir. 2013 yılında AB’de KDV kaybının (VAT gap) en düşük olduğu ülkeler İsveç yüzde 1,2, Lüksemburg yüzde 3,3, Finlandiya yüzde 5,6 ve Slovenya yüzde 6,5’dir. Bu oranın en yüksek olduğu ülkeler ise Malta yüzde 39,2, Litvanya yüzde 38,6, Romanya yüzde 34,5, Yunanistan yüzde 33,5 ve Slovakya yüzde 32,1’dir. Bu oran Almanya’da yüzde 10,9, Fransa’da yüzde 12,4 ve İngiltere’de yüzde 9,9’dur (Balladeres ve Vidovic, 2017: 27).

Tablo 7. AB Ülkeleri ve Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi, 2003-2015 (%)

YIL/ÜLKE	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Almanya	17.1	16.1	15.4	15.0	14.7	14.2	14.6	13.9	13.2	12.9	12.4	12.2	12.2
Avusturya	10.8	11.0	10.3	9.7	9.4	8.1	8.5	8.2	7.9	7.6	7.5	7.8	8.2
Belçika	21.4	20.7	20.1	19.2	18.3	17.5	17.8	17.4	17.1	16.8	16.4	16.1	16.2
Bulgaristan	35.9	35.3	34.4	34.0	32.7	32.1	32.5	32.6	32.3	31.9	31.2	31.0	30.6
Çek Cumhuriyeti	19.5	19.1	18.5	18.1	17.0	16.6	16.9	16.7	16.4	16.0	15.5	15.3	15.1
Danimarka	17.4	17.1	16.5	15.4	14.8	13.9	14.3	14.0	13.8	13.4	13.0	12.8	12.0
Estonya	30.7	30.8	30.2	29.6	29.5	29.0	29.6	29.3	28.6	28.2	27.6	27.1	26.2
Finlandiya	17.6	17.2	16.6	15.3	14.5	13.8	14.2	14.0	13.7	13.3	13.0	12.9	12.4
Fransa	14.7	14.3	13.8	12.4	11.8	11.1	11.6	11.3	11.0	10.8	9.9	10.8	12.3
Güney Kıbrıs	28.7	28.3	28.1	27.9	26.5	26.0	26.5	26.2	26.0	25.6	25.2	25.7	24.8
Hırvatistan	32.3	32.3	31.5	31.2	30.4	29.6	30.1	29.8	29.5	29.0	28.4	28.0	27.7
Hollanda	12.7	12.5	12.0	10.9	10.1	9.6	10.2	10.0	9.8	9.5	9.1	9.2	9.0
İngiltere	12.2	12.3	12.0	11.1	10.6	10.1	10.9	10.7	10.5	10.1	9.7	9.6	9.4
İtalya	26.1	25.2	24.4	23.2	22.3	21.4	22.0	21.8	21.2	21.6	21.1	20.8	20.6
İrlanda	15.4	15.2	14.8	13.4	12.7	12.2	13.1	13.0	12.8	12.7	12.2	11.8	11.3
İspanya	22.2	21.9	21.3	20.2	19.3	18.4	19.5	19.4	19.2	19.2	18.6	18.5	18.2
İsveç	18.6	18.1	17.5	16.2	15.6	14.9	15.4	15.0	14.7	14.3	13.9	13.6	13.2
Letonya	30.4	30.0	29.5	29.0	27.5	26.5	27.1	27.3	26.5	26.1	25.5	24.7	23.6
Litvanya	32.0	31.7	31.1	30.6	29.7	29.1	29.6	29.7	29.0	28.5	28.0	27.1	25.8
Lüksemburg	9.8	9.8	9.9	10.0	9.4	8.5	8.8	8.4	8.2	8.2	8.0	8.1	8.3
Macaristan	25.0	24.7	24.5	24.4	23.7	23.0	23.5	23.3	22.8	22.5	22.1	21.6	21.9
Malta	26.7	26.7	26.9	27.2	26.4	25.8	25.9	26.0	25.8	25.3	24.3	24.0	24.3

Polonya	27.7	27.4	27.1	26.8	26.0	25.3	25.9	25.4	25.0	24.4	23.8	23.5	23.3
Portekiz	22.2	21.7	21.2	20.1	19.2	18.7	19.5	19.2	19.4	19.4	19.0	18.7	17.6
Romanya	33.6	32.5	32.2	31.4	30.2	29.4	29.4	29.8	29.6	29.1	28.4	28.1	28.0
Slovak Cumhuriyeti	18.4	18.2	17.6	17.3	16.8	16.0	16.8	16.4	16.0	15.5	15.0	14.6	14.1
Slovenya	26.7	26.5	26.0	25.8	24.7	24.0	24.6	24.3	24.1	23.6	23.1	23.5	23.3
Türkiye (Schneider)	32.2	31.5	30.7	30.4	29.1	28.4	28.9	28.3	27.7	27.2	26.5	27.2	27.8
Türkiye (Güler ve Toparlak)	68.2	59.1	53.4	34.6	36.7	36.6	31.6	30.3	29.3	28.9	26.4	25.0	23.7
Yunanistan	28.2	28.1	27.6	26.2	25.1	24.3	25.0	25.4	24.3	24.0	23.6	23.3	22.4
28 AB Ülkesi Ort.	22.6	22.3	21.8	21.1	20.3	19.6	20.1	19.9	19.6	19.3	18.8	18.6	18.3

Kaynak: Friedrich Schneider, 2015: 6.

Yukarıda, **Tablo 7**'de, AB ülkeleri ve Türkiye'de kayıtdışı ekonomi 2003-2015 yılları için gösterilmektedir. 28 AB ülkesinin ortalamasının 2003-2015 yılları arasında yüzde 22,6'dan yüzde 18,3'e gerilediği görülmektedir. 2015 yılında kayıtdışılığı en yüksek olan ülkeler yüzde 30,6 ile Bulgaristan, yüzde 28,0 ile Romanya, yüzde 27,8 ile Türkiye ve yüzde 27,7 ile Hırvatistan'dır. 2015 yılında kayıtdışı ekonominin en düşük olduğu ülkeler ise yüzde 8,2 ile Avusturya, yüzde 8,3 ile Lüksemburg, yüzde 9,0 ile Hollanda ve yüzde 9,4 ile İngiltere'dir. 2015 yılında Almanya'da kayıtdışı ekonomi yüzde 12,2, Fransa'da yüzde 12,3 ve İtalya'da yüzde 20,6'dır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada, 2001-2016 yılları için Türkiye'de kayıtdışı ekonomi tahmin edilmektedir. Kayıtdışı ekonominin boyutu 2001 yılında yüzde 59,4 tahmin edilmekteyken, 2016 yılında yüzde 27,3 tahmin edilmektedir. 2000 yılında yüzde 24,7 tahmin edilen kayıtdışı ekonominin 2001 yılında önemli düzeyde artış göstermesi 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizlerinin etkileri, kurumsal yapının yeniden oluşturulması için yapılan düzenlemeler ve ödemeler dengesi bilançosundaki net hata ve noksan kaleminden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

AB'de kayıtdışı ekonomi vergi kaçakçılığı, rüşvet ve beyan edilmeyen işlemler şeklinde ortaya çıkmaktadır. Vergi kaçakçılığının en yüksek olduğu yer yüzde 39,2 ile Malta, rüşvetin en yüksek olduğu yer yüzde 1,4 ile Bulgaristan ve beyan edilmeyen işlemlerin en yüksek olduğu yer ise yüzde 1,4 ile Letonya'dır. AB'de dolaylı vergiler alanında da önemli bir vergi kaybının olduğu gözlenmektedir. 2013 yılında AB'de KDV kaybının en düşük olduğu ülkeler İsveç yüzde 1,2, Lüksemburg yüzde 3,3, Finlandiya yüzde 5,6 ve Slovenya yüzde 6,5'dir. Bu oranın en yüksek olduğu ülkeler ise Malta yüzde 39,2, Litvanya yüzde 38,6, Romanya yüzde 34,5, Yunanistan yüzde 33,5 ve Slovakya yüzde 32,1'dir. Bu oran Almanya'da yüzde 10,9, Fransa'da yüzde 12,4 ve İngiltere'de yüzde 9,9'dur.

AB ülkelerinin kayıtdışı ekonomi ortalaması 2003-2015 yılları arasında yüzde 22,6'dan yüzde 18,3'e gerilediği görülmektedir. AB'de, krizin ilk yılı olan 2009'da, kayıtdışı ekonominin GSYİH'ya oranı yüzde 0,5 artmıştır. 2015 yılında Türkiye ve AB ülkelerindeki kayıtdışı ekonominin büyüklüğü karşılaştırıldığında, Türkiye'deki kayıtdışılığın boyutunun AB ortalamasının çok üzerinde olduğu görülmektedir. 2015 yılında AB'de kayıtdışı ekonominin en yüksek olduğu ülkeler yüzde 30,6 ile Bulgaristan, yüzde 28,0 ile Romanya ve yüzde 27,7 ile Hırvatistan'dır. 2015 yılında kayıtdışı ekonominin en düşük olduğu ülkeler ise yüzde 8,2 ile Avusturya, yüzde 8,3 ile Lüksemburg, yüzde 9,0 ile Hollanda ve yüzde 9,4 ile İngiltere'dir. 2015 yılında Türkiye'de kayıtdışı ekonominin büyüklüğü yüzde 27,8, Almanya'da yüzde 12,2, Fransa'da yüzde 12,3 ve İtalya'da yüzde 20,6'dır.

KAYNAKÇA

- ATKearney, Visa Europe ve & Schneider, F. (2013). *The Shadow Economy in Europe, 2013*. Avusturya.
- Balladares, L. V., & Nikolina, V. (2017). *The Size of Shadow Economy in the EU: A Study of Undeclared Work, Bribery and Tax Evasion in 2013*, Yayınlanmamış Master tezi, Jönköping University International Business School, Jönköping, İsveç.
- Çetintaş, H., & Vergil H. (2003). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(1), 15-30.
- Duruel, M. (2017). Suriyeli Sığınmacıların Türk Emek Piyasasına Etkileri Fırsatlar ve Tehditler, *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 207-222. www.ekonomikarastirmalar.org [10.08.2017].
- Prokhorov, A. (2001). *The World Unobserved Economy: Definition, Measurement, and Optimality Consideration*. Petersburg: Petersburg State University.
- Russell, B. (2010). Revenue Administration: Managing the Shadow Economy, *IMF Technical Notes and Manuals*, 1-15. www.imf.org/external/pubs/ft/tnm/2010/tnm1014.pdf [07.08.2017].
- Schneider, F., Buehn A., & Montenegro, C. E. (2010). Shadow Economies All over the World New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007. *The World Bank Policy Research Working Papers*, WPS5356, 1-52.
- Schneider, F., & Buehn, A. (2012). Shadow Economies in Highly Developed OECD Countries: What Are the Driving Forces?, *IZA Discussion Series*, 6891, 1-32.
- Schneider, F., & Williams, C. C. (2013). *The Shadow Economy*. London: The Institution of Economic Affairs.
- Schneider, F. (2015). Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf [10.08.2017].
- Spiro, P. S. (Eds.). (2005). *Tax Policy and the Underground Economy*. İngiltere: Ashgate Publishing.
- Tanzi, V. (1983). The Underground Economy in the United States: Annual Estimates, 1930-1980. *IMF Staff Papers*, 30(2), 283-305. www.jstor.org/stable/3867001 [24.07.2017].